

Симо Ц. Бирковић

КЊАЗ
МИХАИЛО ОБРЕНОВИЋ
ЖИВОТ И ПОЛИТИКА

Београд
2011
ДЕРЕТА

Европејац који није волео рат: књаз Михаило у пуковничкој униформи.

(Из збирке *Историјског музеја Србије*)

Отменост достојна Шенбруна: књаз Михаило је књегињу Јулију Хуњади де Кетхел, преотео Фрањи Јосифу.

(Из збирке *Историјског музеја Србије*)

Просвећени апсолутист: Србију хтео да уведе у ред модерних држава, али корак по корак.

Сањар и прикривени несмелица: књаз Михаило био је тактичар по мери Европе.

ПРОЛЕГОМЕНА

ЗАЧАРАНИ ВЛАДАЛАЧКИ КРУГ

Чистиима је све чисто, поганима и невернима ништа није чисто, него је ойогоањен њихов и ум и савести...

Апостол Павле, из Посланице Титу

Животна и владалачка судбина, по много чему нерешивог, српског књаза Михаила Обреновића III (1823-1868) тесно је скопчана са разумевањем једног судбоносног времена какво је било раздобље у коме се нису стопиле политичке тежње и личне жеље овог владоца, који је Србији оставио „заветну мисао”, програм исувише моћан да би га остварио један нараштај. Обично се узима да детињство садржи „тумачење будућности”, па тако онај немирни дечак Мањо-бег никад неће постати усталац који предводи народ. Њега ће лична драма сапети и довести у зачарани круг из ког није знао пронаћи излаз. Неки историчари Михаила сматрају охолим европејским магнатом и меланхолично неодлучним принцом, јер „задатак који је сам себи натоварио, премашао је његове снаге и способности”.¹ У њему ће бити циничног презира према средини која је још геачка и несвикла на шпански церемонијал и великолепне балове. Па ту су и министри обични чираци, а сам књаз њихов „шулмајстер”.

Под књазом Михаилом било је српско име у напону својих хтења, али далеко од жудњи исцртаних на застави балканске акционе политике. Шта је зауставило државника коме је народ тако жарко веровао? Тај одговор треба да пружи ова књига. Из остатака „живљеног живота”² настојали смо да осветлимо живот и политику владоца који је, као чувар балканске капије, стално био разапет између Беча и руске политике

¹ Слободан Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила (1858-1868)*, Београд, 1923, 151.

² Сима М. Ђирковић, *Трагање за предметом, прилог критичком испитивању темеља историјске науке*, „Војноисторијски гласник”, 1-2, Београд, 1993, 153.

којој „српско питање служи као вечито отворени извор за арбитражу”.³ У „имагинарној смотри” кључних личности и преломних догађаја, бавили смо се и сликом менталитета народа, који једног дана виче ‘осана’,⁴ а другог ‘распни!’⁵ Нисмо тежили повести свакодневице, већ оживљавању и портретисању личности које су биле судбинска линија епохе, противно „старој логици историјских конструкција”.⁶ Нисмо давали само „исечак једне стварности”, већ смо тежили и наличју медаље тог усковитланог тока српске историје XIX века.⁷

Као у калеидоскопу, где зрнца праве сугестивну сличицу, бавили смо се и чаром XIX stoleћа, где има и „јаничара у цилиндру и гласираним рукавицама” и „гизда по улицама београдским”,⁸ и где књажев „мали министар” Никола Христић „није био довољно пажљив”⁹ да спречи „најављену хронику” Михаиловог убиства. У писању животописа Михаила Обреновића „проток времена”¹⁰ фокусиран је у богатој грађи, која је као плаштаница подастрта у васпостављању обртних тачака једне бурне историје. То се навластито види у часу кад се отац и син нађу пред избором - власт или (пре)власт крви, онда јамачно одлучује порив господарења, чин својствен патријархалној обести. Сви који цртају карактер Милоша Обреновића виде у њему превасходно архетип човека који свесно ставља главу под турски јагаган.¹¹ Михаило није имао ту црту смеоности. Уз одлике ратника, Милошу се мора признати још једна врлина: „био је један од највештијих, па и најмудријих дипломата које смо имали међу старешинама оба устанка”.¹² Али тај лик узвишеног господара имао је и своје наличје, или како то каже Владета Јеротић - другу страну вечне Јанусове главе. Ту је стајао „Милош насилник, сексуални разметљивац и напасник, ћудљив, обестан, својевољан и славољубив човек непредвидљиве, преке, својеглаве и сујетне нарави”. Први је Вук Караџић уочио ту необичну црту карактера у негдашњем „мирном и поштеном војводи” који је прерастао у „коловођу у збијању спрдњи”.

Тај корак од „добронамерног и поштеног човека” до „несносног властодршца који презире људе око себе, па и свој народ” условљен је

³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, II, Београд, 1989, 197.

⁴ Osana (хебр. hosanna) „спаси”, поклик којим су Јевреји поздрављали Христа.

⁵ Алимпије Васиљевић, *Моје усјомене*, приредио Радош Љушић, Београд, 1990, 94.

⁶ Јирген Кока, *О историјској науци, огледи*, избор Јирген Кока и Андреј Митровић, Београд, 1994, 162.

⁷ Радован Самарџић, *Идеје за српску историју*, Београд, 1989, 196.

⁸ Чедомир Попов, „Јован Ристић у српско-турским ратовима 1876-1878”, зборник *Живот и рад Јована Ристића*, Београд, 1985, 59.

⁹ *Дневник Емила Цвејића професора I-II, 1923-1929*, Архив САНУ 14475, 71.

¹⁰ Андреј Митровић, *Неистовојности проучаваоца и проучаваног, најмине о субјектну и објектну исцраживања историје*, „Историјски часопис САНУ”, књ. XL-XLI, Београд, 1993-1994, 283.

¹¹ Владета Јеротић, *Дарови наших рођака, психолошки огледи из домаће књижевности*, II, Београд, 1993, 31.

¹² Вл. Јеротић, *Дарови*, II, 31.

поглавито опојним чарима поседовања власти, тј. господарења туђим животима и земљом.¹³ Овим смо поставили питање за будуће истраживаче *mens serbica* не умањујући ни за делић величину коџа-Милоша, немерљивог српског великана XIX века. Био је то владалац велике политичке мудрости и целисходне дипломатије ситних уступака, који је „био окружен сарадницима који нису били само припрости, склони спрдњи, сељачки конзервативни и неповерљиви, него и заједнички блиски лику удворице једног простонародног тиранина”.¹⁴ Борећи се за аутономну Србију књаз Милош је, што је и разумљиво, израстао у самодршца, сељачког тиранина, како га назива проф. Самарцић, и који је само наговештај просвећеног деспота. Пркосећи и подилазећи султановим већелима, књаз Милош је као отеловљени народни предводник „постепено грабио власт и најзад постао наследни монарх”.¹⁵

Милошев млађи син Михаило имао је у себи тек трачак очевог карактера. То је био човек посве другачије природе од Милошеве и који је и сâм осетио његову тренутну немилост и прекор. Године 1839, у освиту свог политичког и владалачког „вјерују”, Михаило је схватио како Милош не воли да види никог испред себе, па макар то био и рођени син. Млади вадалац болно ће осетити 1842. године шта значи бити у „оним магловитим пределима где почиње колективно несезање”. Пред њим је била замка „немилости историје која не подноси и радо превиђа жртве и поражене”.¹⁶

У сенци Милоша-владаоца и Милоша-оца неприметно се уобличавао не толико харизматски лик Мања-бега, будућег књаза Михаила. Дубоко привржен мајци, кнегињи Љубици, коју су он и његов прворођени брат, и краткотрајни књаз српски Милан Обреновић, онако меколико звали Нака, кнежевић Михаило растао је и одрастао у окружењу прожетом оријенталним духом и израженом српском чежњом да буду господари на свом државном острву усред османлијског архипелага. У тој чудној мрежи коју су плеле Уркартове идеје¹⁷ и Милошеви политички снџи, некако танано и неприметно, под паском гордељиве кнегиње Љубице, расли су болешљиви Милан, и некако суспрегнут Михаило, чија је турска одора крила жудњу за европским духом. Та проницљива жена, скрајнута у господареву сенку, и лично понижена његовим нескривеним

¹³ Вл. Јеротић, *Дарови*, II, 32.

¹⁴ Р. Самарцић, *Идеје*, 202.

¹⁵ Р. Самарцић, *Идеје*, 205.

¹⁶ Радован Самарцић, „Карађорђе”, предговор књизи *Деловодни протокол Карађорђа Пејировића*, Крагујевац / Топола, 1988, 9.

¹⁷ „Србија је средиште велике словенске породице која пружа отпор руском деспотизму, и за Европу представља главни бедем против руског властољубља” (Дејвид Уркарт, *Фрагменти из историје Србије*, Београд, 1989, 124; М. Екмечић, *Сиварање Југославије*, I, 224).

страстима спрам милосница, настојала је да синове, колико су јој то прилике дозвољавале, припреми за животну и владалачку мисију.

На први поглед чинило би се да су кнежевићи одрасли у изобиљу, јер отац им је био један од најбогатијих људи Србије. Но Господар је у кући био врло штедљив и водио је „тачан рачун о сваком учињеном издату”. Добро је знано да се „ни једна набавка у кући кнежевој, није смела извршити без дозволе кнежеве”. Коца-Милош је бринуо, вођен својом промућурношћу и инстинктом самоодржања, не само о сваком марјашу него и о посебним породичним набавкама. Све је ишло преко његовог колена као у каквој сеоској задрузи. То Мита Петровић, у капиталној књизи *Финансије и усџанове обновљене Србије*, документује упечатљивом сценом о Великом посту 1833. године кад је књаз „из Крагујевца тражио од кнегиње Љубице, да му из Пожареваца пошље добављену чоју, да синове за Васкрс обрадује новим капама”.¹⁸ „Сладчајшем родитељу”, који је своју неукротиву нарав смиривао у загрљају „придворне госпође” Јеленке, кнежевићи готово дечачки наивно, не слутећи мајчино распеће, 20. марта исте године, пишу како желе од „исте чое и џубета имати, само ако вама то буде по вољи”. И у свести деце, српских кнежевића, наслућује се страх и понизност спрам господара, јер његова воља је гвоздени закон. Можда су та писмена кнежевићи писали под мајчиним надзором, јер се ту осећа будно око увек опрезне и прећутно удаљене господарице. Заносна Јеленка,¹⁹ мекопута лепотица, умела је да уварда нарав Господареву, што се посебно исказује у писму од 15. септембра 1834. године. Она столује у Крагујевцу, ту су њени двори уживања, а пише у Пожаревац износи своје жеље, иако добро зна да Господар презире „сваку раскош и кићење”.²⁰ Зато пише да „љуби очи Бег Мањи”, и моли га да јој „пошаље главу шећера за маџун”,²¹ па тако једним потезом

¹⁸ Мита Петровић, *Финансије и усџанове обновљене Србије, од доласка Срба на Балканско полуострво до 1842*, I, Београд, 1897, 371.

¹⁹ Колико је Кнегиња Љубица била скромна, толико је „придворна службеница” Јеленка била расипна и зацело „неограничена у употреби злата и драгог камења у своме кићењу”. Свесна да никад не може бити велика господарица, већ само „мала госпођа”, али чврсто уверена да је прва која је књазу урезана у срцу, па је стога „узимала врло много на своје потребе”. Волела је да даје бакшиш и родбини и служитeljима, па и људима од двора, као Вучићевој кћери на пример, што сведочи о њеном прећутно веома високом статусу. Јеленка је била Туркиња из Рама, коју је у Првом устанку, при освајању Рама, војвода Миленко Стојковић заробио са три њене пратиље и покрестио. Била је Стојковићева милосница, па наложница и супруга Гице хајдука, док од Марка Абдуле није доспела у „забран” Милошев. Родила му је сина Гаврила, али је он умро још дететом. За попечитеља Теодора Хербеза, уз богат мираз, удала се јула 1835. На двору књаза Михаила упамћена је као отмена госпођа Хербез, завидни клавирски виртуоз.

²⁰ Кнегиња Љубица „својим синовима Милану и Михаилу често је крпила одело. Бољу поставу, а нарочито свилену, са старије одеће, употребљавала је и за нову одећу. Ако је постава била од коже, она се увек, док се не исцера, преносила је са једног на друго одело. Миланове старе хаљине често је преправљала Михаилу” (Драгослав Страњковић, *Кнегиња Љубица*, Београд, 1937, 7).

²¹ Маџун (турска реч) једна врста воћног пекмеца и лековита смеша. „Обични турски маџун смеша је од опијума, мака и разне специје”.

придобија Милоша-оца и Милоша-распусног љубавника. Одиста вешта жена! Препокорна службеница” жели чоју и за цубе²² и шкуртељку,²³ и да ли може све то бућметом проткати - „ил ће златан, ил свилен”.

Нема докумената који би ближе и потпуније осветлили, онај психолошко нијансирани, однос између кнежевића. То зацело није био однос, тумачећи то на основу писама из дечачких дана, лишен опоре завидљивости. Та привидна блискост између браће и паралелност њихових судбина јамачно су плод присилне везаности за скамију и игру. Оновремена школа била је слепо схоластичко преношење лекција, где градиво и самим учитељима није било најјасније. Ништа поуздано ту кнежевићи нису научили, поглавито Милан, нескривено ограничен и болешљив. Нешто злобиво и интригантско било је у карактеру Бег-Милановом, јер он пред оцем, правдајући једном брата због неког дечијег непочинства, износи да „лаже зло пролазе на овом свету”²⁴ и предаје малог грешника „родитељској нежности”.

Поуздани М. Петровић наводи да је књаз Милош „врло много бригнуо о здрављу и напретку своје деце, и тражио од њих, да га редовно сваки посебице писмом извештава”.²⁵ Михаило је осећао да отац тражи захвалност, па у писму од 5. септембра 1832. благодари „за послате крушке, кое ће на астал изнети”, а у част „дан рођења мог коим навршум 9 годину и ступам у десету”.²⁶ Прпошни дечак испио је у очево здравље „малу чашицу винца”. М. Петровић потом исцрпно излаже како се често „дешавало, да су се кнежевићи оног дана, кад треба да пошљу писма оцу, а били заузети и оптерећени школским задацима потписивали заједно на једном писму”. Тако писмо од 25. октобра 1836. потврђује „сагласност браће” :

„Сладчајши Бабајко!

Ваше високопочитаемо писмо од 23. т.м. примили смо на велику Нашу радост разумели смо, да се Ви налазите, у добром и повољном здрављу.

Благодаримо Вам на послатом месу од дивје козе, кое је било вукусно, као све што од Вас добивамо.

²² Цубе (тур. džuppe) дугачка мушка хаљина без рукава, „што се носила испод великог ћурка или огртача који се зове биниш”.

²³ Шкуртељка је врста горње хаљине с дугим рукавима и са оковратником од самуровине.

²⁴ М. Петровић, *Финансије*, I, 410.

²⁵ М. Петровић, *Финансије*, I, 409.

²⁶ М. Петровић, *Финансије*, I, 408.

Што се Нашег здравја тиче, и ми смо здрави, Богу благодарение, заједно с Наком, кое Вам љубећи руку поздрављамо и остаемо свагда

Ваши Послушни синови

Милан Обреновић и Михаил М. Обреновић.”

Ово писмо Михаило је само премапотписао, а њега је исписала несигурна рука Миланова, који ће бити „владалац без трона”. Он није никад осетио моћ у својим рукама. Умро је 26. јуна 1839. оставивши спомен о себи као о пролазној епизоди у повесници Обреновића. Михаилов улазак у власт није био нимало лак. На путу му се, као политичка громада, испречио отац, у том часу опасан такмац који не зна за родитељске обзире. Милош пред собом има само сан о власти чије конце не сме никако испустити, јер то клупко тешко може после смотати.

Долазак у Београд, као турском вазалу, налагао је Михаилу да се најпре упути у ондашњу најважнију адресу подложничке Србије - у Цариград. У Србију је стигао тек после два и по месеца. У Београду је „на дан 5. марта, после прочитаног султановог берата, примио управу земље”.²⁷ Била је то привидна, и уједно контролисана, самосталност седамнаестогодишњег владоца, који није био припремљен да господари Србијом како је то чинио његов отац. Меланхолик по своје карактеру, горд и затворен у себе, без проницљивости и лукавости, тих тамних одлика, којима се тако издвајао коца-Милош, млађани Михаило ступио је на престо, праћен подозривим погледима својих саветника, Аврама Петронијевића и Томе Вучића-Перишића, који су се с њим убарабарили.²⁸ Наместо да буду стубови трона Аврам и Вучић постали су његови рушиоци. Као тутори с дозволом Порте ни једног тренутка нису одустали од начела да је са њима „кнез био дужан у свему договарати се”.²⁹ Такав однос снага брзо је донео „неслогу и мржњу”.

А према великим силама Михаило је целог века био у позицији непослушног ђака „који се намах отме из руку старог учитеља”. С Андрашијем тако није ишло, Босна је била превелик улог. Између Салцбурга и Иванке, те 1867. године, Михаило је био остављен без политичког кисеоника, мада у писму из Гаштајна покушава себе да охрабри улогом кондотијера велике балканске акционе политике. *Начертаније* је Михаилу налагало акцију, а Иванка је кочила ту акцију. Као што је Јован Ристић волео да каже „да све што тврди заснива на фактима и актима”,³⁰ тако и ова монографија садржи „видљиве знаке и обележја прошлог вре-

²⁷ М. Петровић, *Финансије*, I, 542.

²⁸ *Меморандум Кнеза Михаила*, саопштио Гаврило Витковић, проф. у пензији, Ниш, 1900, 5.

²⁹ М. Петровић, *Финансије*, I, 542.

³⁰ Јован Ристић, *Историјски сѝиси*, предговор написао Слободан Јовановић, Београд, 1940, 13.

мена”.³¹ Србија књаза Михаила била је „средишња сила балканског хришћанског света”³² и ово је повест о том времену и њеном великом предводнику у балканском олујном троуглу, где се историја не пише „мастилом, већ крвљу”.³³

³¹ Сима М. Ђирковић, *Трагање*, 152.

³² Алексије Јелачић, *Русија и Балкан, преглед политичких и културних веза Русије и балканских земаља 868-1940*, Скопље, 1940, 75.

³³ Theodor von Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, I, Stuttgart-Berlin, 1913, IX.

I

ДЕТИЊСТВО
ИЛИ БУТАЊЕ О ИСТОРИЈИ

ЈОГУНАСТИ МАЧЕВАЛАЦ

...Ја се сѿарам, и сѿараћу се, док сам жив, да не лажем; и шѿа више, чини ми се да ѿрезирем онога, кои лаже, јер сам већ искусио, да лажу сви ѿошѿени људи ѿрезиру... Има много људи, кои много ѿишу и говоре, а мало мисле; а ја би желео биѿи од они, који мало говоре и много мисле.

Мањо-бег, 30. октобра 1836.

Неколико година пре Михаиловог рођења, на Милошевом двору, начин живота био је „врло прост, скроман, и једноставан”.³⁴ Било је ту „нешто куће”, ни налик на резиденцију Господара, а врата двора „била су сваком отворена да је могао у свако доба доћи пожалити се и замолити се”.³⁵ Тада Обреновићи нису живели у Београду, који су путописци називали „последњи град у Европи са минаретима”,³⁶ већ у срцу Шумадије, поглавито у Црнући. Ту је Милош био потпуни господар, избегавајући тако да гледа охоле Турке и њихов суморни понос. У Милошевој кући, све је још било скромно, посве селски, далеко од сваке раскоши. Милошу и Љубици постеља је била на патосу, а момци који су служили Господара спавали су подно њихових ногу. Остало је забележено да „све до 1834. године Љубица није села за софру да једе заједно са мужем”.³⁷ То не значи да је била лишена утицаја на Господара који је умео да надмудри Турке на чијим лицима не слутите „ни добродошлице, ни чуђења, ни презира”.³⁸ Та истрајна жена, како бележе савременици, личила је „на какву калуђерицу него ли на владајућу кнегињу”. Она је Србији подарила двојицу владалаца: Милана, за кога се говорило да је „мало утекао од иди-

³⁴ Драг. Страњаковић, *Кнегиња Љубица*, 7.

³⁵ М. Петровић, *Финансије*, I, 405.

³⁶ Џулија Пардоу, „Енглескиња у Земуњу и Београду”, *Бриѿански ѿуѿници о нашим крајевцима у XIX веку*, Нови Сад, 1993, 34.

³⁷ Драг. Страњаковић, *Кнегиња Љубица*, 6.

³⁸ Александар Вилијам Кинглејк, „Од Земуна до Ниша”, *Бриѿански ѿуѿници*, 10.

ота”³⁹ и наизглед загонетног Михаила, који „као сјајни метеор прелетео преко српског неба”.⁴⁰ Био је уторак, 4. септембар 1823. године,⁴¹ кад се у крагујевачком „Шареном конаку” родио мезимац Милошев и Љубичин, коме „није био суђен ни дуг век ни дуга влада”.⁴²

Нејознајни биограф, Карл Пацек, подробно описује детињство Маљвино,⁴³ како су кнежевића Михаила од милоште звали, јер „ваљада што је био од Милана млађи и много мањи”.⁴⁴ Из записа *Нејознајног биографа* издвајамо опис тврдоглавости дечака „косе плаве кудрасте, особито лепих очију”, његову несавитљивост, отпор према стегама патријархалног васпитања: „...Бејаше дете здраво, весело, мало несташно, умиљато, добро, ал’ кад му ко неправде хтеде (учинити), опором до јогунства.” Тако је Михаило почео да зида кулу самосвојности, као неувеличану слику будућег карактера, а „карактер је судбина”.

Дечак „главом у висину дугуљастом”, бележи *Нејознајни биограф*, волео је „уопште учити из говора, причања, слушања, него из књига читајући. Био је, штоно Немци зову *bücherschau*”. Код Мањо-бега, било је видно, надвладао је телесно, што је баштинио од осорљивог оца, а запостављао „ствари теоретичне или чак апстрактне”. Тај гипки дечак имао је особити дар за разне вештине. Његова окретност засенчила је његов духовни корак, јер био је изузетан јахач, мачевалац, умео је „гађати из пушке” и снаћи се „у вароши запетеној”. У томе је био „склонии и удеснии”. Проницљиво запажање *Нејознајног биографа* да му је „детинство физички добро испуњено, морално пак интелектуално подоста занемарено”, заправо је кључ његове судбине. Док су европским дофенима биле писане посебне књиге одакле су црпли зраке мудрости, Мањо-бег је, као усамљени коњаник, био препуштен лутању и смутним лекцијама недораслих учитеља.⁴⁵

³⁹ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, III, Београд, 1989, 80.

⁴⁰ Коста Н. Христић, *Зайиси старог Београђанина*, Београд, 1989, 393.

⁴¹ Тачан датум Михаиловог рођења прекривен је велом контроверзи. Изузетан познавалац животописа Милоша Обреновића, Михаило Гавриловић, тврди да се син овог владоца Михаило родио 5. септембра 1823. године. У *Родословним таблицама* Алексе Ивића (1928. године) стоји као датум Михаиловог рођења 4. септембар 1822. године. Погрешку у години рођења преузимају и састављачи књиге *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле* (1987. године). Они наводе да је Михаило рођен 4. септембра 1822. године. Милан Ђ. Милићевић бележи у *Кнежевини Србији* да је Михаило рођен 4. септембра 1823, а тај податак понавља и у *Поменику*. Радош Љушић у посебно рађеним таблицама за велику изложбу о Обреновићима, у којима је изложио своја истраживања, тврди да је Михаило рођен чак 6. септембра 1823. године. У *100 најзнаменијих Срба*, у крајој биографији Михаиловој, он пише да је овај Обреновић рођен 16. (4) септембра. Аутор ове књиге приклонио се датуму који наводе *Нејознајни биограф* и Милан Ђ. Милићевић, једно време и књажев секретар, јер су они били Михаилови савременици.

⁴² К. Н. Христић, *Зайиси*, 393.

⁴³ М. С. Јовановић, *Један нејознајни биограф кнеза Михаила*, „Српски народ”, божићни број 1942.

⁴⁴ М. С. Ј., *Нејознајни биограф*.